

Radnai Dániel Szabolcs

A házastársi problémák és a válás megjelenése a Nők Lapja 1979-es évfolyamában

Absztrakt: A mikrohistorista szemléletű sajtótörténeti tanulmány középpontjában az a kérdés áll, hogy miként jelent meg a házastársi konfliktusok és a válás témája a Kádár-rendszer egyik legolvasottabb hetilapjában, a *Nők Lapjában* az 1979-es évfolyam során. A probléma családszociológiai és történeti kontextualizálását követően tematikus sorba rendezve tárom föl, hogy a tárgyalt évfolyam cikkeiben milyen jellemző fogalmak mentén, milyen narratívákba ágyazódva és milyen meghatározó perspektívák alapján jelennek meg a házastársi konfliktusok és a válás. Valamint – a diskurzuselemzés módszertana alapján – arra is kitér az írás, hogy a vizsgált szövegek milyen rendszerezhető, s a korszak kontextusában jellemzőnek tekinthető megszólalási repertoárt hoznak létre. A korpusz szövegeiből kirajzolódó beszédmódok elemzése nyomán nemcsak a *Nők Lapja* e korszakban született sajtóvitáinak, diskurzusainak dinamikájára nyílik rálátás, hanem a Kádár-rendszer társadalmi nyilvánosságának rétegzettségére is.

Kulcsszavak: Nők Lapja, sajtótörténet, válás, családszociológia, Kádár-korszak, nyilvánosság

A tanulmány TDK-dolgozat formájában első helyezést ért el a 34. Országos Tudományos Diákköri Konferencia Társadalomtudományi Szekciójának „Kommunikáció- és Médiatudomány I.” tagozatában a Szent István Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Karán, Gödöllőn, 2019. április 24-én. Témavezető: Havasréti József.

Bevezetés

Tanulmányomban a házastársi problémák és legfőképpen a válás megjelenését mutatom be a *Nők Lapja* hasábjain megjelent cikkek alapján, forrásomul pedig a hetilap 1979-es évfolyama szolgál. Elemzésem célja rávilágítani azokra a kontextusokra és fogalmi keretekre, amelyek mentén a válás és tágabb értelemben a házastársi együttélés konfliktusai megjelentek a Kádár-korszak egyik legolvasottabb hetilapjának újságcikkeiben. E szövegek mikroszintű elemzése és kontextualizálása révén nemcsak a hetvenes évekbeli *Nők Lapjáról* kapunk érzékletes képet, hanem a válást övező korabeli társadalmi diskurzus dinamikájáról is.

Többek között azt vizsgálom, hogy (1) a válással foglalkozó szövegek milyen *nézőpontból* tekintenek a válással kapcsolatos jelenségekre; (2) a szövegekben *milyen arányban jelennek meg nők és férfiak*, s ez miként határozza meg az egyes értelmezéseket. Továbbá (3) az újságcikkek a *válásnak mely mozzanatát* emelik ki és teszik témává, illetve (4) a vizsgált írások a válással kapcsolatban *milyen kontextusba* látszanak beleilleszkedni: annak társadalmi, szociális vetületét hangsúlyozzák; vagy jogi, szabályozási kérdésekkel foglalkoznak; vagy a társas együttélés konfliktusaiból adódó személyes, pszichológiai problémákra fókuszálnak. Ezekkel összefüggésben pedig arra is választ keresek, hogy a témát érintő szövegek *mit mondanak általánosságban* a házasságról és válásról, milyen értékeket rendelnek melléjük?

Azért választottam a vizsgálat korpuszául az 1979-es évfolyamot, mivel a téma szempontjából reprezentatív, általam feldolgozott korhű családszociológiai irodalmak 1979 előttiiek (lásd: Lőcsei 1971; Cseh-Szombathy 1978), így mindenképp olyan újságszövegekre volt szükségem, melyek megjelenésekor az utóbbi tudományos eredmények már nyilvánosak – legalábbis egy szűkebb tudományos, értelmiségi közeg számára már ismertek – voltak. Az 1978-tól kezdődő évfolyamok feldolgozásakor sok egyéb cikk mellett a téma szempontjából relevánsnak és egységében elemzendőnek mutatkoztak számomra az 1979-es évfolyam „Rendhagyó vita a házasságról” vitájának szövegei, így végül ezen évfolyam lapszámait jelöltem ki a vizsgálat korpuszaként. Az 1979-es év a *Nők Lapja* Németi Irén főszerkesztőségéhez kapcsolódó időszakába (1959–86) illeszkedik, a szövegekből kihámozható diskurzív környezet reprezentativitását pedig az is erősíti, hogy a harmincéves jubileumát (1949–79) ünneplő lapnak ekkortájt több mint kilencszázezer – a korabeli népesség csaknem egytizedének¹ megfelelő – aktív olvasója volt (lásd még: Horváth 2013: 73, 79–80). A '79-es lapszámok között található nagy számú válástematikájú cikk vonatkozásában pedig arra is fontos kitérni, hogy ebben az évben volt a Nemzetközi Gyermekév, melyhez kapcsolódva számos szöveg aktualitásként kezeli a családon belüli szerepek és konfliktusok kérdését. Nem kétséges, hogy a válás Kádár-kori megítélésének, értelmezéstörténetének teljesebb megismeréséhez sokkal több *Nők Lapja*-évfolyam és számos más médiatermék széles spektrumú elemzésére lenne szükség, mindazonáltal úgy gondolom, e lehatárolt korpusz teherbírása elegendő ahhoz, hogy megvilágítson néhány korabeli, a váláshoz kötődő konkrét problémát, viszonyulást és beszédmódot.

Az évfolyam ötvenkét lapszámából a téma alapján összesen százhat cikket dolgoztam föl, melyek közül végül nyolcvanhét szöveget találtam relevánsnak. A dolgozat gerincét négyféle többrészes ciklus („Rendhagyó vita a házasságról”, „Második házasság”, „Vasárnapi anyák”, „Muszáj volt férjhez menni”), valamint néhány állandó vagy időszakos rovat („Magánügy-

¹ A lap végül 1981-ban lépte túl az egymillió olvasót (Németi 1996: 214–226).

ben”, „Szóvá tesszük”, „Jogi tanácsok”, „Úgy szeretnék megőszülni”) és rovaton kívüli szöveg elemzése képezi. Ezek között kiemelten szerepel a Fekete Gyula író, szociográfus által tető alá hozott „Rendhagyó vita a házasságról” című sajtóvita, mely az évfolyam huszonkilencedik (július 21.) számában jelent meg első ízben, s a harminckettediktől (augusztus 11.) fogva folyamatosan minden számban helyet kapott, egészen a záró dupla kiadásig (51–52. szám, december 22.).

Az első fejezetben a házastársi problémák és a válás társadalomtudományos megközelítéseit vázolom fel nagyon röviden, kitérve a téma Kádár-kori kontextusára, illetve az ezzel kapcsolatos szociológiai-demográfiai eredményekre. Ezt követi a vonatkozó cikkek tematikus elemzése, ami után a váláshoz kapcsolódó korabeli diskurzusok sajtóanyagait mutatom be.

Család, házasság és válás a Kádár-korszakban

A családban keletkező házastársi konfliktusokkal, s ezen belül a válás jelenségével elsősorban a családszociológia foglalkozik. Egyszerű, jól megragadható – demográfiai mutatókban könnyűszerrel mérhető – tartalma (két ember törvényes házasságának felbomlása) ellenére jelenségvilága jócskán túlmutat a szociológiai vizsgálódás tárgykerén. Egyszerre kapcsolódik lélektani meghatározottságokhoz, mentális struktúrákhoz (például a válókok pszichológiai háttere); társadalmi szerepekhez, funkciókhoz, színterekhez (például család, háztartás, munkakör, törvénykezés), és felvet a válóperrel járó jogi vonatkozásai mellett etikai kérdéseket is (Bognár és Telkes 2000: 230–235).

A házastársi konfliktusok okai – amellett, hogy más és más formában érintik a nukleáris család valamennyi tagját, illetve önmagukban véve is a családi együttélés velejárái – rendkívül szerteágazóak. Cseh-Szombathy László három fő szférát jelöl meg ezek forrásaként: (1) a házastársak személyiségét, (2) a családi mikroközösség működési zavarait, illetve (3) a társadalmi makrostruktúra változásait, s ebben a házastársak szerepét (3). E három kategória pedig rengeteg konkrét vagy áttételesebb háttértényezőt magába foglal, a családi szerepkonfliktusoktól kezdve egészen a család funkcióiról alkotott ellentétes vélekedésekből adódó nézeteltérésekig vagy az alkoholizmus káros hatásáig (Cseh-Szombathy 2000: 173–214, lásd még: Lócsei 1978: 95–109). Ha a válást folyamatként fogjuk fel, mely „nem a válókereset beadásával kezdődik és nem a bírósági határozat hatálybalépésével ér véget (...)” (Lengyel 2000: 215), szembekerülünk a házasságok azon idődimenziójával (múlt – jelen – jövő), mely egyszersmind meghatározza, milyen kontextusok, problémacsoportok, jellemző diskurzusok jelennek meg a válás egyes fázisaiban. A válás társadalomtudományos vizsgálatához innen nézvést hozzátartozik a *kiváltó okok* személyes/társadalmi/kulturális vonatkozásainak a felfejtése (1); a tényleges jogi értelemben vett *válóper lefolyásainak* körülményei, a házastársak e közbeni kommunikációja, külső tényezők és a gyerekek szerepe, illetve a házasság-bomlás bürokratikus konvenciói (2); valamint a válás *következményeinek* nyomán követése: a gyerekek elhelyezése, gondozása körüli viták mellett az új családalapítás, párkeresés és karrierlehetőségek kérdései (3).

Miként a sommásan felvázolt résztémák alapját képezhetik a tudományos vizsgálódás (szociológiai, pszichológiai, jogi, etikai) kérdésfeltevéseinek, úgy a válásról szóló viták szintjén a mindennapi személyközi és mediális diskurzus meghatározó kérdései is. Ennek megfelelően utóbbi témacsoportok legnagyobb része megjelenik a *Nők Lapja* vonatkozó cikkeiben is.

A korabeli szociológiai irodalom és számos mai társadalomtudományos reflexió alapján úgy tűnik, hogy kényes, ugyanakkor exponált témája volt a válás a Kádár-rendszer társadalmi diskurzusának. A századforduló éveiben a legtöbb európai országban még törvényileg erősen szabályozott, nehezen kivitelezhető és általában a nő részéről hátrányos feltételekhez szabott válás (Bebel 1976: 105–121) a huszadik század közepére tömegessé vált (Phillips 2004: 220–294),² mely természetesen a szocialista Magyarországon is megjelent mint társadalmi probléma. Más országokhoz hasonlóan a század első harmadától fogva nálunk is fokozatosan nőtt a válások évenkénti számaránya. Lócsei Pál 1978-as tanulmánya alapján, amíg 1948-ban, Magyarország szovjetizálása évében 11 058 válás történt, addig 1975-ben ez a szám már 25 997 volt, aránycsökkenés pedig utoljára 1960 és 1962 között volt érezhető (Lócsei 1978: 88). Ennek megfelelően 1960 és 1975 között több mint kétszeresére (149 500-ról 325 100 főre) nőtt a törvényesen elváltak száma Magyarországon, s ebben a számban nem is reprezentálódik a törvényesen el nem vált, de reálisan külön élő házastársak jelentős aránya (Lócsei 1965: 190–192, 1971). Hazánk az 1973-as adatok alapján nemzetközi összehasonlításban a „szélsőségesen magas” válási rátát produkáló országok között negyedikként végzett az Egyesült Államok (1), a Szovjetunió (2) és Dánia (3) mögött, megelőzve Angliát (5) és a Német Demokratikus Köztársaságot (6) (Lócsei 1978: 89, 92). A Magyar Népköztársaság fejlődését visszafogó (vagy nem megfelelő működését tükröző) demográfiai tényezők között az élve születettek számaránycsökkenése után közvetlenül a válások számának növekedése volt a szocialista népesedéspolitika legégetőbb problémája (Szepe-si 1986: 70–72).

A Rákosi-korszakkal ellentétben a kádári konszolidáció évtizedeitől a politikailag kevésbé aktív, ám az egyéni boldogulásban kiteljesedni tudó magatartásforma vált meghatározóvá Magyarországon (Romsics 2010: 469–511), melynek hátterét a szocialista eszményeket beteljesítő család képezte (Valuch 2006: 56–65) – ebből a szemszögből a rendszer legégetőbb problémái közé tartozott a család társadalmi szerepével kapcsolatos változások kezelése. A családszerkezet változásának és ezzel összefüggésben a válásszámok növekedésének hátterében leginkább a nők (1950-es évekbeli) jogi egyenjogúsítása, valamint az 1960–70-es évek során történő gazdasági függetlenedése (a nők gimnáziumi végzettségének emelkedése, egyetemi jelenléte, illetve keresővé válása) okozta társadalmi átalakulás állt (Valuch 2005: 98, 266, 293). Ennek köszönhetően a válás mint társadalmi probléma a hetvenes-nyolcvanas évekre több összefüggő, heterogén (tudományos, közéleti, irodalmi) diskurzus részévé vált. A korszak második felében jelentkező új, az addigi konvencióktól eltérő női szerepek lassú elterjedésével (Palásik és Sipos 2005; Valuch 2006: 66–73; Tóth 2010: 53–104; Tóth és Murai 2014) és a házasság mint személyes karrierfaktor szerepének megváltozásával (Koncz 2005: 57–61; Bozóky 1979a) a házastársi problémák és válás a közbeszéd homlokterébe kerültek.³ A terjedelmes szociológiai (statisztikai-demográfiai) irodalom (Klinger 1957;

2 Phillips monográfiája európai és amerikai adatokra is hivatkozik. A tárgyalt időszak amerikai tendenciáihoz lásd: Cealero (2009: 72–132).

3 „A családi és nemi szerepek ártérítékelődéséhez nyilvánvalóan hozzájárult a nők munkába állása és önálló jövedelemhez jutása a hatvanas-hetvenes években, a születésszabályozás elterjedése, a gyermekneveléssel kapcsolatos intézményhálózat kiépülése. A korábban hagyományosnak tekintett női szereppel való szembefordulás a fiatalabb női generációkban fokozatosan teret nyert, számos, korábban kimondottan férfiasnak tekintett foglalkozás vált a nők számára is betölthetővé. A városi és a falusi háztartásokban ezek a részben természetes, részben pedig a szocialista rendszer által okozott társadalmi változások által kikényszerített emancipációs törekvések nem egy időben jelentkeztek és nem egyforma erősséggel érvényesültek” (Valuch 2005: 266).

Lőcsei 1971; Cseh-Szombathy 1978)⁴ mellett a népszerű publicisztikai irodalom (lásd Siklós 1974, 1975; Miskolczi 1981, 1985, 1985a) és számos tudományos-ismeretterjesztő munka (Bágyoni 1974; Szilágyi 1978; Bognár és D. Telkes 1986; Rév 1986; Hernádi 1989) is felfedezte magának a témát. Jóllehet valamennyi, a témával foglalkozó műfaj és platform (tudományos szakkönyv, televíziós műsor, újságcikk stb.) más-más konvenciórendszernek eleget téve tematizálta a válást, a későbbi kutatásnak okvetlenül kísérletet kell tennie e mediális sajtóságaikban különböző szinterek közelítésére.

Az elemzés módszeréről

A házastársi konfliktusok sajtóbéli megjelenésének, a válást tematizáló cikkeknek az elemzésére a *diskurzuselemzés* módszertana tűnik kézenfekvőnek.⁵ A Michel Foucault, illetve Paul Ricoeur nevéhez fűződő elméleti háttér és elemzési gyakorlat lényege, hogy felfedje a politikai állásfoglalásokat létrehozó, bizonyos értelemben „cselekvő” szövegek nyelviségébe kódolt hatalmi struktúrákat. Segít meghatározni, hogy a vizsgált szövegek milyen normákat alkotnak, miképp igyekeznek kontrollt gyakorolni, s ehhez elengedhetetlen a diskurzusban megjelenő fogalmak értelmezése, kontextualizálása (Glózer 2008: 15–31). Mindezek alapján megkonstruálhatók azok az egymással vitatkozó, de egymást kiegészítő *beszédmódok*, amelyek meghatározzák az egy adott problémáról való nyilvános beszéd dinamikáját, valamint a diskurzusban részt vevő szereplők (aktorok, témagazdák) helyét.

Nincs olyan téma, mely kapcsán a kialakult diskurzusok határait egyértelműen és végérvényesen meghúzhatnánk. A diskurzusok vizsgált korpusza – a szövegek folyamatos termelődése, az álláspontok transzformációja, újraíródása okán – csak feltételeken határozható meg. Ha jelen dolgozat tárgyából indulunk ki, a válásról szóló diskurzusok korpuszába utalhatnánk valamennyi, a válással kapcsolatos tudományos, publicisztikai, ismeretterjesztő szöveget, publikációt, legalább a Kádár-korszakra nézvést, nem is beszélve a téma más mediális közegben (televízió, rádió, film) való megjelenéseiről. Épp emiatt, módszertani megfontolásból, illetve a téma keretei és multimediális jellege miatt szükséges a korpusz pontos meghatározása.

E dolgozat keretei között az elemzés korpusza, melyből a válásról szóló diskurzusok jellegzetességeit igyekszem levezetni, a *Nők Lapja* hetilap 1979-es évfolyama. Jóllehet mind a strukturális elemzés, mind a mélyszemantikai analízis⁶ megkövetelné a *Nők Lapja* cikkein túli történeti háttéranyag mozgósítását, de erre a kutatás további szakaszában kell hogy sor kerüljön. A következő elemzés mintáinak leginkább Tóth Eszter Zsófia és Murai András, valamint Horváth Sándor azon esettanulmányait tekintem, melyek egy-egy szűkebb téma, illetve egy ehhez kapcsolódó, behatárolható korpusz mentén igyekeztek mentalitástörténeti állításokat tenni a szocialista Magyarország mindennapjairól (Tóth 2010, 2013; Tóth és Murai 2014; Horváth 2003).

A következőkben a téma korabeli mediális reprezentációjára fókuszálva a *Nők Lapja* 1979-es évfolyamának példáján mutatom be, milyen sajátos kontextuális tényezők: fogalmi

4 A legkiterjedtebb, válásra fókuszáló korabeli statisztikai kutatás eredményeit lásd: KSH (1975).

5 Foucault alapszövegeit lásd: Foucault (1998 [1971], 2002 [1983], 2000b [1976], 2000a).

6 A strukturális és a mélyszemantikai elemzéshez lásd: Ricoeur 1999a, 1999b, 2001.

keretek, háttérdiskurzusok és narratívák álltak rendelkezésre a házastársi problémákkal és a válással kapcsolatos társadalmi kérdések felvetésére, megválaszolására. Az újságszövegek részletes elemzését három, viszonylagosan elkülöníthető téma mentén végzem el, ezt követően kerül sor a körvonalazható diskurzusok rövid jellemzésére.

A válás megjelenése a *Nők Lapja* 1979-es évfolyamában

A következőkben különböző, a válás tágan értelmezett problémakörét érintő témák alapján mutatom be az általam választott korpusz szövegeit. A meghatározott témacsoportok között természetesen tapasztalható egyezés, átjárás, ugyanakkor jól érzékeltetik, milyen konkrét kontextusok adtak lehetőséget a témáról való publikus beszéd artikulálásához. Ehhez kapcsolódik, hogy külön alfejezetként kezelem a „Rendhagyó vita a házasságról” című cikksorozatot. Noha a benne megjelenő olvasói levelek jócskán túlmutatnak az „ideális házasság” témakörén, a szexualitás tág összefüggéseitől kezdve egészen az ifjúság nevelésének kérdése-ig, összefüggő szövegcsoport lévén külön elemzést igényelnek.

A konkrét cikkek elemzésénél igyekszem ugyan érzékeltetni, milyen meghatározható nézőpont (férj/feleség/gyermek/kívülálló) és milyen viszonyulás (azonosulás/együttérzés/kritikai attitűd stb.) jelenik meg a szövegekben, ám előbb megkísérlem *adatszerűen* felvázolni a feldolgozott cikkek szerzői meghatározottságait és az olvasók elvárásai horizontját. Meghatározza a feldolgozott anyag jellegét, hogy a szövegek legtöbbszörben egy általános *női nézőpont* dominál. A *Nők Lapja* címében is jelzett, magától értetődő célcsoportjának és a szerkesztőség ehhez illeszkedő összetételének ismeretében talán nem is meglepő, hogy a feldolgozott cikkek szerzői közül tizenkettő nő és csupán kettő férfi,⁷ ugyanakkor a cikkek tartalmát tekintve is meghatározó ez a perspektíva.⁸ A Tolnai Erzsébet által közölt „Magánügyben” című rovatból – mely minden számban egy-egy olvasó levelét, valamint Tolnai rövid tanácsadását tartalmazta – általam feldolgozott huszonegy cikkben a levelezők között tizennyolc volt nő, kilenc pedig férfi. Hasonló arányokat találunk Fekete Gyula „Rendhagyó vita a házasságról” című cikksorozatának levelezői között. Noha előfordult olyan lapszám, melyben megegyezett a férfi és női hozzászólók száma (Fekete 1979b, 1979h, 1979i), legtöbbször a nők javára kialakult kétharmados arány volt a jellemző, és olyan összeállítás is olvasható, amelyben csak női levelezők töltötték ki a rovatot (Fekete 1979d, 1979f).

A válást tematizáló cikkek szerzőiségét tekintve tehát jelentősen felülreprezentált a női nézőpont, amiből következik, hogy a szövegek legnagyobb része prototipikusnak tekinthető női elbeszéléseket (férjhezmenetel, anyaság stb.) foglal magában: saját életutakat mutat be, illetve a riportszerű történetek középpontjában is általában a nő áll. Ennek megfelelően pedig, amint a következő fejezetekben látni fogjuk, a válás problémáit érintő cikkek meglehetősen

7 Nők: Bozóky Éva, Fenákel Judit, Kertész Éva, Kertész Magda, Nagy Mária, Órszigethy Erzsébet, Sulyok Katalin, Sütő Magdolna, Szász Anna, Tolnai Erzsébet, Török Katalin és Vas Júlia. Férfiak: Fekete Gyula, Tabi László. Ebbe az arányba természetesen azon szerzők nem tartoznak, akik rövidítéssel jegyezték cikkeiket (szám szerint négyen: Dr. N. M.; B. I.; F. A. és Sz. É.).

8 Németi Irén vélekedése szerint azonban korántsem csak a nők alkották a lap célközönségét, így a *Nők Lapja* több volt nőknek szóló hetilapnál, mely a nők és férfiak, idősek és fiatalok érdeklődésére egyaránt számot tartó „családi lapként” határozta meg magát (Németi 1996: 146, 163–164).

kevés hányadában reprezentálódik a férfi (férj/új partner) vagy – s talán ez a meglepőbb – a válást elszenvedő gyermek nézőpontja.

Okok és következmények (érzelmeik, szexualitás, agresszió)

Számtalan *Nők Lapja*-cikk foglalkozott az 1979-es évfolyamban a válás és a házastársi konfliktusok kérdései kapcsán az esetleges okokkal, kiindulópontokkal; a rossz házasság ismertetőjegyeiként körülírható szimptomákkal; valamint a válás lehetséges (többnyire hátrányos) következményeivel.

Kertész Magda – számunkra programadónak tekinthető – „És miért válnak?” című cikkében a Magyar Jogászszövetség családjogi bizottságának tanácskozásaira hivatkozva válaszol a lehetséges tényezőket, kitérve arra is, melyek a leginkább releváns, válóokként megjelenő kategóriák a bírói gyakorlatban. Ezek között megjelenik a „szexuális összeférhetetlenség”, melyben egymásnak feszül a női elzárkózás és a férfiak túlzott igényei, illetve a modern művészet által is népszerűsített (!) túlzott erotika előtérbe kerülése, mely ránehezedik a családi életre, emellett a nők emancipációjából adódó ún. „válásra nevelés”. Jelesül: a nők jelentős része már nem fektet nagy hangsúlyt a házasság megtartására, s nem is mérlegeli a válást követő hátrányos következményeket;⁹ illetőleg új szempontként felmerül a hatalomért folytatott harc a házasságon belül, mely azonban, mint látens háttértényező, nemigen kerül elő a válóperes során (Kertész 1979a: 8–9). Bozóky Éva egyik lapszámkezdő publicisztikája is hasonló problémát tematizál: a nők felülreprezentált jelenlétét a válóperes döntőbírók között. A kissé provokatív hangvételű cikkben feltett kérdésre – „részhajlók-e a nők?” – a szerző egyértelmű nemmel válaszol, ennek okait pedig a gyermekelhelyezés determinisztikus tényezőiben – értsd: az anyánál bizonyosan jobb helyük van a kicsiknek – találja meg. Értelmezésében pedig egyenlőségjelet tesz a középkorú férfiak párkeresése és általánosságban a válás mint társadalmi jelenség között (Bozóky 1979b: 2).

A cikkek alapján a rossz házasság prototipikus, társadalmi konszenzus szerint válást indukáló tünetei közé tartozik az alkoholizmus és az ehhez társuló agresszió (többnyire a férj alkoholizmusa és agresszív viselkedése). E problémakör feltérképezését tűzte ki célul, vita-indító jelleggel a február 3-án megjelent „Az asszony verve jó?” című, B. I. aláírású, a beküldő személyes tragédiáját elmesélő cikk (B. I. 1979: 25), melynek közvetett folytatása az egy számmal későbbi „Vélemények a verésről” (február 17.) című olvasói leveleket tartalmazó válogatás ([sz. n.] 1979: 22–23). A számtalan sommás élettörténetet felvonultató anyagban az áldozatot hibáztató megszólalók („Aki az első pofont eltűri...”) mellett az agresszív viselkedéssel való reagálást pártolók is megjelennek („Üsse vissza”), illetve hangsúlyossá válik a város-vidék szembeállítás a verés megítélésében. „Az én apám odamaradt a fronton. Anyám egyedül nevelte a négy lányt. Minket ő vert, mert hát nem tudott bennünket féken tartani (...) Remeg a toll a kezemben, amikor leírom, hogy a verés szerintem falusi népszokás, és úgy hozzátartozik az élethez, mint az evés, ivás” – írja fogalmazványára elején az „egy trafi-

⁹ „(...) a gyakorlat azt mutatja, hogy az elvált nőknek csupán harminc százaléka köt új házasságot, és hogy az újabb kapcsolat is gyakran felbomlik a gyerekek okozta konfliktusok miatt. Ráadásul az egyedülálló anya anyagi helyzete – bármennyi előnyt, kedvezményt kap is – mindenképpen hátrányosabb, mint a házasságban élő asszonyoké” (Kertész 1979a: 9).

kos” néven publikáló levelező, ám története később sokkal rosszabbra fordul.¹⁰ Érdekesebb azonban, hogy a város-vidék megkülönböztetés milyen további kontextusokban fordul elő: a házasság tartósságához, megbízhatóságához általánosságban kapcsolódik a vidéki házassági szokásokat Hévízgyörk példáján aktualizáló „Holtomiglan-holtodiglan” című szociografikus cikk Őrszigethy Erzsébet tollából. Az olvasó nosztalgiát érezhet a régi házassági modell iránt, amikor is még hasonló közegből és társadalmi rétegből származó, nemritkán azonos munkát végző fiatalok kerültek össze, az együtt járás külsőségeit a közösség normái szabták meg, s így a zsák is megtalálta a foltját. Ehhez képest a társadalmi mobilitással és a modern társadalom megnövekedett szabadságával mégsem nyertünk oly sokat, sejteti a szerző, Margaret Meadet is megidézve tézise igazolásához, ugyanakkor szerencsére „Hévízgyörk kitűnni látszik a képből. Nemcsak az idősek, de még a ma középkorúak házassága is a hagyományok szerint kötött, és a házastársak nem teremtenek új életmódot és szokásokat, élnek tovább az életüket úgy, mint a kézfogó előtt” (Őrszigethy 1979: 7).

Kifejezetten a válás vonatkozásában vizsgálja a házastársi agressziót Kertész Magda „Verés a válóperek tükrében” című írása (március 3.), mely ugyancsak a Legfelsőbb Bíróság családügyi tanácsát hívja segítségül. A cikkből megtudjuk, hogy mint válóok, az alkohol és az agresszió a legtöbb esetben együtt jár, ugyanakkor különbség mutatkozik a válás megítélésében az életkori sajátosságok szempontjából. Míg a „félmúlt” patriarchális szemléletében gondolkodó nők nem indítványoztak válást „kizárólag” a verés miatt, a fiatalok ezt már nem túriák – mi több, a lányok, tudván, hogy adott a válás lehetősége, könnyebben ugornak bele egy át nem gondolt házasságba. Ugyanígy él a szöveg a város-vidék dichotómia adta érvrendszerrel, mely alapján a verés falusi környezetben („alföldi borvidékeken”) gyakoribb (Kertész 1979b: 8). Érdekes módon a vidéki élet és a modern városi lét különbsége mint lehetséges kontextus az évfolyam más szövegeiben nemigen jelenik meg a témában; jóllehet van olyan biografikus riport, melynek háttérét falusi környezet adja,¹¹ de mint *magyarázó* tényező, nem fordul elő másutt. Az alkoholizmus és az agresszió visszatérő témája a „Magánügyben” című levelezőrovat személyes hangvételű megnyilatkozásainak is (Tolnai 1979a, 1979b), ugyanakkor meglepő, hogy a precíz problémaanalíziseiről híres, mértéktartó, elfogulatlan Tolnai Erzsébet nem csak egyebütt, sok más esetben (Tolnai 1979c, 1979d, 1979e, 1979f, 1979g), de még az alkoholizmus kérdése kapcsán is inkább az együtt maradást szorgalmazza, mint a válóper megindítását.

Noha az alkoholizmus és az ezzel gyakran együtt járó agresszív viselkedés legtöbb esetben a férj/apa vonatkozásában kerül elő, bizonyos elszigetelt esetekben az anya életvitele kapcsán is megjelenik a *Nők Lapja*-cikkek sorában. Kertész Magda kétrészes riportja az ún. „Vásárnap-i anyák”-ról (április 28. és május 5.) annak a kérdésnek ered nyomába, hogy milyen esetekben döntenek a válóperek során az apánál való elhelyezés mellett. Az elenyésző számú (1978-ban 850-ből 50) ilyen jogeset alapját az adja, ha „(...) az anya züllött, erkölcstelen életet él, esetleg alkoholista” – feleli a kérdésre Dr. Nagy Árpádné, a Pesti Központi Kerületi

10 Férje őt is verte később, ugyanakkor az idő előrehaladtával az agresszió megszűnt: „Amióta megszűntek a verekedések, a házaseletünk tökéletes, vagyis én is eljutok a boldogságig (...) Annak örülök, hogy kibírtam a nehéz éveket. A gyerekek imádják az apjukat. Nem érzem magam mártírnak” (sz. n. 1979: 23).

11 Például Fenákel Judit egyik cikke, melynek főhőse Hajdu Imréné, akinek hamisítatlanul (idealisztikus) szocialista életpályája a Heves megyei Vámosgyörökről egészen a Magyar Állami Vasutakhoz vezet. A szöveg említésének relevanciáját az adja, hogy Hajdu Imréné élettörténeti narratívájában a válás tekinthető az azt követő szenvedéstörténet egyfajta okozójának (Fenákel 1979b: 20–21; lásd még: Szász 1979c).

Bizottság családjogi csoportjának vezetője, majd ki is fejt, mit ért erkölcsstelen életmód alatt: „Ha válogatás nélkül cserélet a partnereit (...)” (Kertész 1979c: 20). A cikk első közlése két szemléletes eset leírásával zárul, a második közlés pedig – újabb komplikált esetek bemutatása mellett – továbbgöngyöltíti a gyermekelhelyezés jogi vonatkozásait, kitérve olyan, a döntést nagyban befolyásoló tényezőkre is, mint a lakás tulajdonlásának megosztása, illetve az idő szerepe a válóper lefolyásában („Aki időt nyer, gyereket nyer!”). Mindent egybevetve a láthatást „Erisz almája”-ként aposztrofáló szerző, noha expliciten nem értékeli felül sem a „vasárnapi anya”, se a „vasárnapi apa” elsőbbségét, általában a válás pozitív végkimenetelét tekintve – hasonlóképp a fentebb idézett Tolnai Erzsébethez – szkeptikusnak bizonyul.¹²

Az a meglátás, hogy a válást mint a házasság lehetséges kimenetelét nemigen tekintik a cikkírók és olvasói levelezők pozitív forogatókönyvnek, tovább árnyalható. Kertész Magda írt kétrészes cikket az újrահázasodók küzdelmeiről, életkörülményeiről, lehetőségeiről („Második házasság” I–II.). Az újfent számtalan egyéni, néhol egészen sztereotipizált (például idősödő nő második nagy szerelmét egy jóval fiatalabb ifjúban találja meg; s ennek fordítottja) avagy regénybe illően egyedi (például hatodik feleségét „fogyasztó” főorvos) sorsot felvonultató kétrészes írás, miután közli az 1978-ban történt válások számát (27 100 fő), hozzátéveszi, hogy ebből „(...) 25 ezren házasodtak újra – ez azt a benyomást kelti, hogy a férfiak és nők azért elsősorban házasságban tudják elképzelni szerelmi életüket” (Kertész 1979e: 20). A konvencionális konfliktusforrások mellett leginkább primer perszonális, párválasztási benyomásokra (másik fél érzelmi világa, szexuális kultúrája, vonzalma stb.) fókuszáló cikkpár végkövetkeztetései – miszerint a legtöbb esetben a második (vagy sokadik) házasság tartósabb, illetve „Magyarország házasságpárti”¹³ – azt sugallják, emancipált nők ide, társadalmi védőháló oda, a válás és az elvált lét *nem élhető*, hosszú távon nem fenntartható állapot,¹⁴ csupán egy átmeneti, értékvesztett fázis az egyén életében.¹⁵ Mindez megerősítést nyer az olvasói oldalról is a „Magánügyben” íródott levelek között. Az „Anyaszív” jeligéjű levelező annak tudja be fia rossz házasságát, hogy elvált nőt vett feleségül, s attól tart: „elvált embert csinálnak” a fiából (Tolnai 1979h); vagy említhető azon édesanya levele is, aki leánya válása és hazaköltözése után szembesült azzal: mennyi anyagi (lakásgondok, pénzsűkösség) és társas (új, ismeretlen rigolyák) problémát okozott kettejük viszonyában a fiatal lány házasságának felbomlása (Tolnai 1979i).

A fiatalok párválasztását befolyásoló tényezők – a *Nők Lapja* hasábjain meglehetősen gyakran tárgyalt (Sütő 1979; Szász 1979a) – kérdései kapcsán ugyancsak egyfajta zsákutca képét idézi fel a válás és társadalmi megítélése. Sulyok Katalin visszatérő, amolyan alterna-

12 „Vasárnapi anyának lenni éppolyan gyötrő, fájdalmas állapot, mint a vasárnapi apáé. (...) A válások – melyeket nem ítéltünk el egyértelműen, hiszen sokszor tűrhetetlen helyzetnek vetnek véget, és utat nyitnak az egészségesebb kapcsolatok felé – minden esztendőben húsz-huszonezter gyerek lába alól húzzák ki a talajt” (Kertész 1979d: 23).

13 Az Orvostudományi Egyetem tudományos munkatársát idézi a szerző: „[a] doktornő szerint a házasság törékeny, könnyen bomló, mégis népszerű, ritkán megkérdőjelezett társadalmi intézmény” (Kertész 1979: 9).

14 Ezt a következtetést erősíti meg Tóth Eszter Zsófiának és Murai Andrásnak a névviselés vonatkozásában végezett – ugyancsak *Nők Lapja*-cikkekre alapozott – kutatása (Tóth és Murai 2014: 37–41).

15 Nagyjótval is nehéz olyan beszédpozícióra lenni a *Nők Lapja* cikkei között, mely bizonyos értelemben a válást valamelyest „szerencsés” kimenetelként venné számításba. Ilyen ritka megnyilvánulások egyike Fenákel Judit cikke (február 17.), melyben egy olyan nőnek válaszol (elutasító hangnemű) nyílt levelében, aki sikeresen tudott elválni alkoholista és agresszív férjétől, azonban „a vadonatúj, szépen berendezett lakásában és három egészséges gyermeke körében (...)” is az az első gondolata, miként találhatna új partnert (Fenákel 1979a: 7).

tív párkapcsolati hirdetésnek is felfogható interjúrovatában („Úgy szeretnék megnősülni”) a július 28-án megkérdezett, még komoly kapcsolat előtt álló fiatal, szabad szellemű mérnök így nyilatkozik a válásról: „Rossz. Ha egy mód van rá, nem fogok elválni. Inkább megal-kuszom, de válni, azt nem!” (Sulyok 1979a: 7). A december 1-i szám ugyanezen rovatában megnyilatkozó munkásszállón élő, egykori állami gondozott fiatalember szorongásának ad hangot amiatt, hogy az érzelmi egyedüllétből adódóan vágyik ugyan a házasságra, de ret-tenetesen fél a válástól, így a legbiztonságosabb megoldásnak azt gondolja, ha eleve elvált és/vagy özvegy és már saját gyerekekkel rendelkező nőt vesz el (Sulyok 1979b). Sulyok Kata-lin egy négyrészes cikksorozatot („Muszáj volt férjhez menni” I–IV.) szentelt az idő előtt, meggondolatlanul házasodott fiatal lányok mozgásterének és lehetőségeinek bemutatására – számos olyan kardinális, a korszakban meglehetősen exponált problémát megidézve, mint a lányanyaság (lásd: Tóth 2010: 73–118) –, melynek utolsó darabja a „Legfeljebb elválunk” alcímet viseli. A szöveg modalitása a házassággal kapcsolatban most is az első pillanatban érezhető: a szerző ismerteti az 1978-ban történt bontóperek (43 ezer), az ezekből ítélettel végződött (28 ezer) és ítélelhezatal nélkül lezárult (14 650) jogi esetek számát, majd röviden megállapítja, a „(...) házaspárok egy része elhamarkodottan, meggondolatlanul mondja ki: nem kínlódom veled tovább!”. A megszólaló riportalanyok vallomásai hangsúlyozzák, mi-lyen fontos meggondolni és nem elhamarkodni a válást, melyből – a szerző kommentárjai révén – az tűnik ki, hogy a válás nem is lehet valódi megoldás a házastársi konfliktusokra, sokkal inkább egyfajta korunkban hódító, ragályos vírus, mely a női egyenjogúság felelőtlen következményeként terjedt el. „S elválunk az összeszokás, az egymáshoz való alkalmazkodás megtanulása, a másik egyéniségének, kedvteléseinek tiszteletben tartása, a háztartás üzemel-tetésének elsajátítása helyett” (kiemelés az eredetiben, Sulyok 1979c: 8–9).¹⁶

Jogi kérdések (lakáshelyzet, gyermekelhelyezés, bürokrácia)

Jóllehet az előző rész példái is gyakorta kapcsolódtak jogi vonatkozású problémákhoz, azért tárgyalom külön fejezetben ezt a témát, mert egyfelől ezek a szövegek többnyire kifejezetten jogi kérdésekből indulnak ki, másrészt sajátos modalitásokhoz (például jogorvoslatért folya-modás) és publicisztikai kontextusokhoz (a „Szóvá tesszük” és a „Jogi tanácsok” rovatokban) kapcsolódnak.

Kertész Éva „A kör bezárult?” című cikke egy olyan fiatal nő történetét meséli el, aki férje alkoholizmusa és agresszív viselkedése miatt kezdeményezte a válást, ami ellen a férfi se tiltakozott. Az ezt követő kálvária aprólékos leírása – a nőnek ítélték a bérelt lakást, de a férfi nem hajlandó kiköltözni, mi több, új menyasszonyjelöltével él a közös lakásban; kilakoltatni nem lehet, mivel nem gondoskodott új lakhelyről; a felesége szerezne neki albérletet, de azt a bíróság nem fogadja el stb. – arra ébreszti rá az olvasót, hogy noha a válás mint legitim

16 Hasonló kérdésekkel foglalkozik Szász Anna „Házasságok – gyámhatósági engedéllyel” (szeptember 29.) című cikke, mely a Kossuth Zsuzsa és brigádja által végzett longitudinális kutatást mutatja be. Munkájuk során kiskorúként házasodott (pontosabban: házasság miatt gyámhatósági engedélyért folyamodó) fiatal lányokkal készí-tettek kérdőíves kutatást (1969 és 1974 között házasulókkal, összesen 164 fővel), akik közül 1977-ben 97 főt sikerült újra elérni. A kutatás kimutatta, hogy a korai házasság két legfőbb oka a teherbe esés és a szerelem volt, további sorsuk pedig a következőképp alakult: tíz fő bánta meg a házasságot, kilenc fő végül sem akkor, sem a vizsgálat időpontjáig nem ment végül férjhez; a nyolcvannyalc férjes asszonyból heten elváltak, négyen pedig, noha nem váltak el, de külön élnek (Szász 1979b).

jogi procedúra adott, de a valóságban a méltányos feltételek nem tudnak megvalósulni. „Az utolsó kérdés a miénk”, zárja a cikket a szerző: „Az alkalmazott jogszabály elég életszerű-e?” – ez csak költői kérdés, hiszen nyilvánvaló a felelet: „Nem” (Kertész 1979a: 21). A jogerős ítéletek és a törvényben lefektetett elvek megvalósíthatatlanságát tükrözi a „Szóvá tesszük” című rovat május 12-i eseteírása. Hiába ítéli meg a bíróság az apa részéről kötelezően juttatandó tartásdíj minimális fizetéshez viszonyított százalékos arányát/minimális összegét, mit tehet a gyermeket nevelő anyuka, ha volt férje bedolgozóként helyezkedett el és a fizetése nem állandó; feketén dolgozik, mivel azonban nem lehet rábizonyítani, jövedelméből nem részesül az anya és a gyermek; noha dolgozik, fél éve betegállományban van, így hónapok óta nem küld tartásdíjat – s még számtalan hasonló példa. „Olyan ítéletről, amely nagyobb jövedelmet biztosító állás elfoglalására kötelezte volna a tartási kötelezettségét szinte csak formálisan teljesítő szülőt – még nem hallottunk!” (Nagy 1979a: 24).

Ugyancsak a lakáshelyzet és a válás problematikus összefüggéseit példázza Nagy Mária eseteírása („Félrebillent mérleg”). Noha az asszonymnak ítélték a gyermeket, a garázson és néhány ingóságon kívül az öröklakás és minden egyéb a férfit maradt, aki azt – új partnere lakásában új otthonra lelvén – nem is használja. „A lényeg az, hogy övé lett a lakás (ha nincs is szüksége rá). És mindehhez mosolyog, készségesen, kedvesen beszél, hiszen »nem tehetnek semmit, az ítélet jogerős«” – s azt is kilátásba helyezi, hogy az öröklakást nyaralóra kívánja cserélni, hogy biztosítsa saját jövőjét, a nagyszülők fedele alá szorult volt feleségre és gyermekére nem is gondolva (Nagy 1979b: 22). A kilátástalanságot ez esetben a perfelújítás lehetősége némiképp odázza, de az ilyen és ehhez hasonló problémákra inkább csak együttérzéssel, mint konkrét megoldásokkal tudnak felelni a lap szerzői. Ennek egyik utópikus megvalósulását adja Vas Júlia, aki „Menedékhely” című írásában (október 20.) azon elvált nők korrekt elhelyezése fölött morfondírozik, akik gyermekükkel lakás nélkül maradtak, s felveti az „anya-gyerek munkásszálló” gondolatát is (Vas 1979; lásd még: Sz. É. 1979: 5).

A lakás gondokkal részben összekapcsolódó másik „nagy téma” a gyermekelhelyezéssel és következményeivel: a láthatással, tartásdíj fizetésével kapcsolatos problémák.¹⁷ Kertész Éva „Gyermekelhelyezés” című cikkében (december 15.) egy olyan tizenkét éves kislány érdekében szól az édesanyjához – élve a nyilvánosság biztosította lehetőségekkel –, akit kishűgával együtt az anyánál helyeztek el a válás után, de ő mégis mindig visszazökik édesapjához. Az eset kapcsán a szerző – egy másik konkrét példára hivatkozva – a pszichológiai szempontok, a két szülő és a gyerekek közötti kötődés differenciáinak számításba vételét hangsúlyozza, aminek megállapításához szükség lenne pszichológus bevonására a válóperes eljárásban (Kertész 1979b). E szövegben a rendszeres láthatás (ha úgy alakul, hogy a két gyermek külön lett elhelyezve, időleges „kicserélésük”), mint az erők kiegyenlítése, *pozitív* alternatívaként mutatkozik, azonban ez a viszonyulás nemigen van jelen a legtöbb vizsgált cikkben (lásd: a láthatás mint „Erisz almája”). E leértékelő perspektívát példázza Kertész Magda „Jöjjön azonnal! Botrány lesz!” című írása (szeptember 22.) is. Négy olyan eset bemutatása után, ahol a láthatások lebonyolítása során (az apa és az anya új partnere közötti konfliktusból adódóan) még a rendőrség kiszállására is szükség volt, a téma „specialistájának” nevezhető szerző az esetek vészjósló sűrűsödésének okait kutatja. „(...) csak következtetni tudok. Viszonylag új jelenség, hogy sok házasság bomlik fel hosszú együttélés után. Ezekben az

17 Jóllehet a témával kapcsolatos cikkek szerzői/főszereplői leginkább nők, előfordult az évfolyamban jogi tanácsért folyamodó, gyermekét egyedül nevelő férfi is (Dr. N. M. 1979: 24).

esetekben már nem kisgyerekeket érint a bontás, hanem serdülő fiúkat, lányokat (...)” – válaszolja az újságíró kérdésére Dr. Zalaréti Lajos, a Fővárosi Tanács Gyámügyi Osztályának helyettes vezetője. A morális pánikként (Kitzinger 2000) tált társadalmi jelenség adekvát megelőzését ezúttal is pszichológus bevonásában látja a megkérdezett szakértő, de egy amolyan „válásra előkészítő tanfolyam” ötletétől sem idegenkedne (Kertész 1979g: 15).

A gyermekelhelyezés kapcsán a válás nemcsak valamely szülő (általában a feleség) nézőpontjából, vagy egyfajta riporteri szemüvegen keresztül válik érzékelhetővé a tárgyalt szövegekben: itt már megjelenik a válást elszenvető gyermek perspektívája is. Egyes szerzők kiemelik a házastársi konfliktusok és a válás negatív hatásait a gyermekek védelmében,¹⁸ ugyanakkor néhány szövegben maguk a gyermekek is szóhoz jutnak. Egy tizenhat éves fiú a „Magánügyben” rovat keretében kér segítséget Tolnai Erzsébettől abban, hogy hogyan mondja el szeretett, de a válást követően „idegromcsá” vált anyjának: eleinte nem tartották a kapcsolatot apjával, mivel a férfi hagyta el a családot, de újra jóban vannak, s szeretnének több időt együtt tölteni:

Anyut nagyon sajnálom, de szegény, velem is cirkuszol. Ha fél órát kések, „szívgörcsöt kap”, mert az icipici, egy méter nyolcvan centis kisfiacskája elveszett – illetve „ugyanolyan megbízhatatlan csavargó vagy, mint az apád, miattatok lettem 35 évesen idegromcs”. Nem merem neki bevallani, hogy a törvényes „láthatáson” kívül is feljárom apámékhoz. (...) Szólni pedig nem merek, mert anyu nyomban zokog és elájul. Mindkét szülőmet szeretem, de nem tudom, mit kellene most tennem (Tolnai 1979j: 24).

Tolnai Erzsébet hallgatólagosan egyetért a fiúval abban, hogy egy ilyen probléma nem a gyámhatóság kompetenciája; a legtöbb, amit javasolni tud, a „tapintatos őszinteség”. Hasonlóképp emocionálisan azonosuló, empatikus és pár praktikus tanáccsal kiegészített hozzászólást fűz a szerző két másik esethez is, melyek szintúgy a gyereknevelés és a válás összefüggését tematizálják (Tolnai 1979k, 1979l).

Idejétmúlt vagy modern? – Rendhagyó vita a házasságról

Egy olyan sajtóvita esetében, mely 1979. július 21-től (29. szám) heti rendszerességgel folyt egészen december 22-ig (a 51–52. ünnepi dupla számig), így összesen huszonegy lapszámra terjedt ki és átlagban hat-hét olvasói levelet tartalmazott, lehetetlen összefoglalni minden lényeges álláspontot, valamint jelen dolgozat keretei között felesleges is.¹⁹ Ebben a részben a vita néhány vonulatát és jellemző tendenciáját szeretném bemutatni, s mivel a vitában felmerülő álláspontok jócskán túlmutatnak az „ideális családmódel” kérdésein – érintve az időskori együttlét, az ifjúsági devianciák vagy épp a fogamzásgátlás témakörét –, kifejezetten a válás problematikájára és a cikksorozatban igen hangsúlyos *elavult–modern* összevetésben kirajzolódó helyére fókuszálok.

18 Pl.: Bozóky 1979c. Török Katalin „Szegény királykisasszony” című szövege (már a címében is allegorikus módon) úgy mutatja be a két tehetős értelmiségi szülő harcát a még óvodáskorú Ágika fölött, mint két hódító vetélkedését egy elkerített, pszeudovilágba zárt királykisasszonyért (Török 1979a; lásd még: Török 1979b).

19 A vitát más vonatkozásban röviden tárgyalja Tóth és Murai (2014: 50–53). Korábban konkrétan a válással kapcsolatban is zajlott két sajtóvita a *Nők Lapja* hasábjain, „Válni akarok” (1954) és „Válni vagy együtt maradni?” (1973) címmel. Elemzésüket lásd: Tóth (2013: 15–21).

A vita értelmi szerzője, Fekete Gyula²⁰ 1979 nyarán kissé megtévesztő címmel indította útjára a két számmal később már állandó vitafórumként szolgáló „Rendhagyó vita a házasságról” című cikksorozat „vitaindítóját”, hiszen szerkesztői célkitűzése az volt: „Jussanak szóhoz most a »szabályosak«”. S már csak azért sem lehetett ez valódi „vita”, mivel rögtön a felhívásban egy állítás („létezik boldog házasság”) minél sokszínűbb, mindazonáltal egyetértő megokolására kérte fel az olvasókat a szerző: „Rendhagyó vita. Nem az indulatoknak adja meg a szót, hanem a segítő szándéknak, s a biztatásnak, igenis *van családi boldogság!*” (kiemelés az eredetiben, Fekete 1979a: 9). Ehhez tartotta is magát annyiban, hogy – miként a december 22-i vitazáróban bejelentette (Fekete 1979m: 3) – amikor kötet formájában kiadta a sajtóvita anyagát, függetlenül attól, hogy a *Nők Lapjában* megjelent levelek jelentős része *nem csak* (vagy főként *nem*) boldog családokról szólt, könyvének a *Boldog házasságok titkai* címet adta (Fekete 1981). A kötet, mely kapcsolódik a szerző korábbi, hasonló kérdésfelvetésű és azonos módszerrel készített szociografikus munkáihoz (*Éljünk magunknak?*, 1972; *Mindene megvan?*, 1973; *Levelek a magányról*, 1979 stb.), tematikus fejezetekbe gyűjtve foglalja össze a vita során megjelent olvasói leveleket.²¹ A megtévesztő cím ellenére Fekete nem átalalta valamennyi hozzászóló véleményét (még ha töredékes formában is) megjeleníteni, s nem riadt vissza az esetleges szövegismétlésektől sem, amikor egy-egy altéma megkívánta. Ennek megfelelően a kötetbe került összesen háromszáztíz hozzászólást öt tematikus fejezetben tárta az olvasó elé, ezek közül az utolsó rész címe – „Ellenzék” – a leginkább beszédes, ahol is azokat a (főként fiataloktól származó) leveleket gyűjti egybe a szerző-szerkesztő, amelyek *elítélik, helytelenítik* a házasság intézményét.

Fekete egyébiránt a szerkesztés, válogatás és csoportosítás aktusain kívül nemigen tett hozzá a kötetbe került szövegekhez: egy rövid (háromoldalas) bevezetón és az egyes fejezetek elé írt rövid kommentárokon kívül teljes egészében a *Nők Lapja* anyagára támaszkodott. Helyenként más tipográfiai megoldásokkal, de lényegében megismétli a rövid, provokatív levelekkel kezdődő vitaindítót, s a december végi „Ünnepi vitazárót” is majdnem változatlan formában átemeli a kötet zárásába, csak éppen „Vitazáró helyett” címmel. Célkitűzései ellenére tehát a vita számos – a boldog házasság lehetőségeit csak érintő vagy azon kívül eső – problémafelvetésnek és indulatnak teret engedett, de az egyes lapszámokat olvasván az a benyomásunk, hogy lényegben egy nagy, grandiózus *régi-új, avagy idejétmúlt-modern* vitának vagyunk tanúi. A sok-sok kinyilatkoztatás, ellenvélemény, hozzászólás érvkészlete – a szerkesztő utólagos intenciójával – két nagyobb csoportra bontható: (1) azokéra, akik a házasság intézményén belül regisztrálják a problémákat, s még ha személyes történeteikben keserű tapasztalatokról, csalódásról számolnak is be, lényegében a házasság intézményének megjavításáért, jobbító szándékkal szállnak síkra. Ezzel szemben (2) ott van az „ellenzék”,

20 A rendszerváltást megelőző és azt követő népesedési vitákban aktívan részt vevő, s az 1990-es évektől kezdve konzervatív irányba tolódó író, szociográfus Fekete Gyula az 1970-es „*Éljünk magunknak?*” című sajtóvita kapcsán tűnt fel a *Nők Lapja* írói között. A gyermektelenséget mint népesedéspolitikai kérdést tematizáló sajtóvita és a belőle készült könyv (Fekete 1972) nagy nyilvánosságot kapott, s számos további, közéleti kérdést érintő sajtóvitát eredményezett a hetilap hasábjain („Nőiideál 1970” [1970], „Mindenki maszokol” [1971], „Mindene megvan?” [1972]). Az egykori főszerkesztő Németi Irén önéletrajzából kiderül, hogy az első sajtóvita és az *Éljünk magunknak?* című könyv megjelenése kapcsán voltak konfliktusai Fekete Gyulával, de ezek később elsimultak (Németi 1996: 196, 232–233). A korszak népesedési vitáihoz és Fekete Gyulának a népi-urbánus vitában betöltött szerepéhez lásd: Heller, Némédi és Rényi (1990: 46–51).

21 A kötetet a szocialista házasságkonceptciók szempontjából elemzi Tóth (2013: 5–10).

akik a házasság elavult mivoltának okán helytelenítik a házastársi együttélést. Utóbbi szárnyat példázza a tizenhét éves Vera levele, aki „Az én nemzedékemnek már nem kell a házasság”²² felütéssel közli nézeteit a kortársi valóság perspektívájából. Szuggesztív, felforgató erejű levelére, melyben kifejti az ideális párkapcsolatról vallott nézeteit (szülők mintájának elvetése, féltékenység bojkottálása, házasság előtti szex szabadsága és nyugodt öregkor), nagy számban érkeztek – hol felháborodott, hol elismerő, támogató jellegű – reagálások, mígnem annyian szólnak hozzá írásához, hogy az évfolyam 42. számát (október 20.) kizárólag a neki címzett levelek részletei töltik ki (Fekete 1979j). A szerző-szerkesztő Fekete Gyula a felvontatott érvrendszereket a vitazáróban és a szerkesztett kötetben igyekezett retrospektív jelleggel átfordítani (ha tetszik, egyszerűsítve transzformálni) egy régi–új, hagyományos–modern vita argumentumaivá.²³ Ebben a kontextusban a házasság mint régi hagyományokban gyökerező társadalmi intézmény értékeinek megmentése és/vagy konvencióinak megújítása, modernizálása, valamint ezzel szemben teljes és gyökeres elvetése között zajlik (azahogy e látásmódokra redukálódik) a vita. Így a válás mint résztéma is e gondolkodási keretben: a teljes család/csonka család; öregség(=tapasztalat)/ifúság(=meggondolatlanság); mintakövetés/„szabadosság”²⁴ fogalmi dichotómiái között értelmeződik.

A 42. számban (augusztus 25.) például egy miskolci elvált asszony „Ne siessétek el!” jelige alatt hívja fel a fiatalok figyelmét arra, hogy nem szabad elhamarkodni a házasságot, hiszen a társadalom bizonyos rétegeiben „(...) ferdén néznek az elvált nőre (...)”, s a „-né” végződésű névhasználat a mai napig rangot jelent (Fekete 1979c: 22–23). Valamivel megengedőbb annak a tizenhat éves kisvárdai lánynak a véleménye, aki – Vera levelével közvetlenül egy lapszámban (szeptember 8.) – azt írja: „a rossz házasság inkább bomoljon fel, mintsem úgy éljék le az életüket a házások, úgy nevelkedjenek a gyerekek.” Majd hozzáteszi: „[d]e vajon minden esetben olyan rossz a házasság? Megtettek-e mindent, hogy megjavuljon? Sokan ma úgy kötnek házasságot: »ha nem sikerül, legfeljebb elválunk«” – írja, fiatal kora ellenére a fontolva haladás, mértéktartás hívéként pozicionálva önmagát (Fekete 1979e: 6). Ugyancsak a felelőtlen házasságkötések következményének tartja, ugyanakkor nem tekinti negatív társadalmi jelenségnek a válást a nevét is vállaló Kádár Endre a „Meddig él a monogám család?” című hozzászólásában. A család jelenkori helyzetét materialista alapokra visszavezető olvasói levél nyugalomra int, mondván, a válások növekvő aránya csak a felek anyagi függőségének csökkenését mutatja, s hitet tesz: a házasság teljes egészében ettől nem tűnhet el, még ha gazdagodnia is kell a megváltozott viszonyoknak megfelelően (Fekete 1979g: 8).

Egy válóok nélküli válás történetét meséli el a 45. szám (november 10.) egyik levelezője, akitől tizenhárom évi házasság után vált el a férje, épp abban a fázisban, mikor már érzelmileg is úgy érezte, megszerette a férfit. „Meg akartam tartani a gyermekeim apját, hogy ne szaporítsam a *válási árvák* számát” (kiemelés tőlem, Fekete 1979k: 8) – e hívószó pedig tovább is vezet ugyanazon lapszám egy másik szövegéhez. Ambró Ilona Kossuth-díjas tanítónő kiáltványszerű írása nyitja lényegében a november 10-i szám vitáját, melynek címe: „Válási árvák”. A szerző meglehetősen retorizált, felhívásjellegű szövegét hosszabban idézem:

22 „Röviden a végkövetkeztetés: harmonikus házasság valóban van, gondolom, nem az anyáméké az egyetlen. De hogy lesz a mi nemzedékünkben is, azt nem tartom valószínűnek. Ez a sokat szidott mai fiatalság sokkal szabadabbnak érzi magát, semhogy a házasság igájába hajtsa a fejét” (Fekete 1979e: 6).

23 Erre utal a vitazáró utolsó alcíme: „Idejétmúlt-e a jövő?” (Fekete 1979m: 5).

24 A fiatalokat jellemző „szabadosság” témájához a cikkek közül lásd: Fekete (1979b: 22; 1979f: 6; 1979h: 8–9; 1979k: 20–21; 1979l: 20–21). Vö. Tóth (2013: 6).

A válásra készülő szülőkhöz szólok: legalább a Nemzetközi Gyermekév alkalmából hozzanak egy kis áldozatot, és ne adják gyermekiknek ajándékba *kihült fészüket*. Oly sok a világban bukácsoló válási árva. Szívszorító, hogy apja is, anyja is van, mégis árva. Sok közülük rendes emberre nő, de sok elindul a lejtőn.

Még a vadállat is védi a fiait, míg azok önerőből nem szerezhetik meg táplálékukat. Az ember gonoszabb? Életet adni tudott, de gyermekét az élet útjára indítani már nincs erő? Nem szólal meg odabenn valami? Közeledik a karácsony, hát hadd kérdezzem meg: látták-e már, ahogyan a karácsonyi gyertyák fénye gyermeki könnyeken megtörlik? Én láttam. Megrendítő volt. Tizenéves válási árvákról van szó, akik már átérezték az elhagyott szülő fájdalmát és az elhagyó csúnya tettét, aki – épp karácsony előtt elhagyva családját – csábítója karjai közt boldognak hazudta magát. (...)

A hazaárulás nagy bűn, a törvény – helyesen – szigorúan bünteti. A családarulás, a jövő nemzedék lejtőre lökése nem bűn? Mert ezek a gyermekek (tizenévesekről beszélek) szenvednek, lelkileg összetörnek, még akkor is, ha leplezik érzelmeiket.

Pusztai tanító voltam, egyedülálló. Fölneveltem egy árvát, idegen elhalt szülőként. Ki is tanítottam. Nagyon szeretjük egymást. Tanítónő lett. Húszévi házasság után őt is elhagyta a férje egy „harmadikért” (...)

És hogy miért küldök ilyen levelet ebbe a vitába, amelynek a témája a sikeres házasság?

Ha csak egy házaspár megmarad a gyerekei mellett a széthullni készülő otthonban – célt értem (Fekete 1979k: 8).

A szöveg, noha a gyermekek érdekeinek védelméből indul ki, meglehetősen túlzó, a *Nők Lapja* ezen évfolyamának válással kapcsolatos cikkei között egyfajta szélsőértéknek tekinthető. Túl azon, hogy a szöveg erőteljes, ám a lényegét elfedő és a külsőségeket a végletekig stilizáló frázisokat (gyermeki könnyeken megtörő gyertyafény) és képzavarokat (ajándékozás – kihült fészek) használ fel, illetve a házastársi konfliktusok vonatkozásban másodlagos tényezőket (Nemzetközi Gyermekév, karácsony) állít csatasorba érvként, szinte teljesen egyféle forgatókönyvre redukálja a válás folyamatát. Az egyik szülő (az apa) házasságtörésére, az anya szerelmi kalandokért való megcsalására, külön költözésre, az „elárvult gyermekek” és anyjuk elhagyására. A tekintélyt parancsoló aláíráson („Ambró Ilona, Kossuth-díjas tanítónő”) túl az argumentációt a beszélő „bennfentes” perspektívája („Én láttam. Megrendítő volt”) és személyes története is erősíti. További képzettársítások révén a gyermekeit elhagyó szülő a vadállatokénál *rosszabb* etikai kategóriát képvisel, a válás pedig, mint a család elárulása, a hazaárulás büntetettével méretek meg. Összefoglalva, ez az írás – némileg sűrítve és eltulozva az eddig idézett cikkek álláspontjait – a válást törvényesen büntetendő, megbocsáthatatlan kihágásként, az egyszülős családok életét pedig árvalétként, egy nem belakható és átélhető (identitásképzésre és egészséges szocializációra teljesen alkalmatlan) helyzetként tünteti föl.

A rendhagyó vita derülátó befejezése hitet tesz amellett, hogy *van* családi boldogság, Fekete Gyula ekként búcsúzik olvasóitól: „[V]égeredményben a jövő ma is a régi kulcsra jár: a házasság maradt a kulcs. És nyilván belátható ideig az marad. Még csak föl sem sejlík a nemek kapcsolatában sehol a világon az élet továbbadását biztosító olyan időtálló forma, amely – akár csak részben is – az örökébe léphetne” (Fekete 1979m: 5). Mind a házasságkérdés felvetése, mind a befejezés azt az érzetet kelti bennünk, hogy a „Rendhagyó vita a há-

zasságról” tulajdonképpen már eredendően sem a család megújult státuszáról, viszonyairól, jellemzőiről, kortársi problémáiról szóló érdemi vita volt, hanem amolyan „irányított” vita, illetve védőbeszéd a mindenkori, külsőségeiben változó, ámde értéktelített és hegemoniát élvező házasság intézményének *megerősítése érdekében*.

Nem mintha más lapszámokban nem fordult volna elő olyan írás, amely a modern élet megváltozott viszonyai között is működőképes házasság fölött tör pácát (lásd: Tabi 1979), de az ünnepi dupla szám ebből a szempontból kifejezetten reflektálnak tűnik, mely mögött megtervezett koreográfiát sejtethetünk. Miután hivatalosan is véget ért a rendhagyó vita, az ünnepi szám utolsó lapjain kétoldalas összeállítás olvasható egy 1926-os körkérdésből, mikor is a *Nyugat* írói nyilatkoztak a házasság korabeli válságáról. „A házasság »válsága« – avagy ankét múltidőben” című interjúcsokor (F. A. 1979) – melyben egyebek mellett olyan ismert, jelentős szerzők nyilatkoznak a házasság intézményéről, mint Ignotus, Füst Milán és Kosztolányi Dezső – arról győzi meg az olvasót, hogy már a húszas években is hasonlóképp „válságjelenségek” mutatkoztak a házastársi együttélés megítélésében, mint ma, azonban a kor emberei ugyancsak nem tudtak más (jobb, újabb, modernebb) alternatívát ennél a társadalmi szerveződésnél. Az elmés, szórakoztató véleményalkotásokat „összefoglalás helyett” Karinthy Frigyes sorai zárják: „[N]em válságban van a házasság – régen túl van a válságon, mit nem élhetett túl – már régen meg is halt, nincs, elvesztette tartalmát, értelmét, jogosultságát. Éppen ez a baj – nem élhet, mert már halhatatlan, nem halhat meg, mert már nem él. De ki tud jobbat?” Az összeállító ezután csak egy rövid megjegyzéssel egészíti ki a színes összeállítást – „(...) figyelmébe ajánljuk: mindez 1926-ban látott napvilágot” – mondván: nem kell úgy aggódni a jövő miatt, nem eszik olyan forrón a kását, nem olyan „modern” kérdés a házasság válsága, mint gondolnánk, s nincs új a nap alatt 1979-ben és 1980-ban sem (F. A. 1979: 29). A nevet mellőző cikkszerző sugalmazott összevetésének ellentmondássága akkor válik szembetűnővé, ha tekintetbe vesszük az 1920-as évek és az 1970-es évek közötti társadalomtörténeti változásokat. Míg az 1920-as évek magyar társadalmában női szemszögből minden bizonnyal a házasság még mindig a mobilitás és egzisztenciális biztonság legfontosabb módja volt – mindezt az összeállítás a tekintélyes *férfi szerzők* házasságról vallott magánvéleményeivel tökéletesen zárójelbe teszi –, az 1970–80-as évek fordulójáról ez már semmiképp mondható el.

A válást övező diskurzusokról

A három résztémához tartozó szövegek számos ponton összefüggnek egymással, ugyanakkor, ami a szerzők állásfoglalásait, a megnyilatkozások modalitását és problémaérzékenységet illeti, széles repertoárt hoznak létre intellektuális és érzelmi szempontból is. Azok a *beszédmódok* azonban, amelyek mentén a családról, házasságról és válásról szó esik a cikkekben, véges számúak és jól körülhatárolhatók.

Számos írást – főként a válás társadalomban gyökerező okait vizsgáló és azt konkrétan a magyar társadalom helyzetére vonatkoztató szövegeket – jelentősen meghatároz egy *demo-gráfiai*nak nevezhető *diskurzus*. Ezt a beszédmódot, mely a korszak speciális, felülértékelt tudásformájaként számos tudományos-közéleti kérdés (például a népességfogyás körüli viták) megítélését meghatározta (Heller, Némédi és Rényi 1990; Glózer 2008: 22), a kvantitatív szociológiai, statisztikai eredményekre való hivatkozás és az azokkal való érvelés jellemzi.

Számos *Nők Lapja*-cikkből – különösképp a válás okait tárgyaló szövegekben, de a „Rendhagyó vita a házasságról” sorozat jó néhány darabjában – megjelenik a kortárs szociológiai kutatásokra való hivatkozás: a statisztikai eredmények megvilágító erejű magyarázatként történő felhasználása, vagy épp azok relativizálása, cáfolata.

A társadalmi gyökerekre és a családnak a társadalomban betöltött szerepére fókuszáló cikkek gyakori demográfiai beszédmódja mellett főként a jogi esetek (szétköltözés, tartási díj, láthatások), illetve a válással együtt járó negatív szimptomák (állandósult konfliktusok, agresszió, alkoholizmus) és következmények (elzúllás, félresikerült szocializáció) kapcsán kirajzolódik egy ún. *kriminalizáló beszédmód*, mely a válással összefüggő stigmatizált cselekvéseket, mentalitásokat, gyakorlatokat a társas devianciák körébe utalja. Egyes cikkekből egyenesen az sejlik föl, hogy a válás önmagában egy deviáns viselkedésmintázat, de legtöbbször a váláshoz lazán kapcsolódó, közfigyelmet (és riadalmat, hovatovább morális pánikot) követelő témák jelennek meg ebben a keretben. Az ifjúság „szabadossága” és a szexualitásról alkotott képe, a válóperek nyomán kialakuló tarthatatlan és igazságtalan viszonyok; a válás következtében agresszióra vetemedő apák és férjek, illetve az egészséges családképtől (és jövőtől) megfosztott gyermekek. A válással összefüggő egyéni és társas cselekvések vagy létmódok kriminalizálása a korszak – részben már feltárt – „nagy” társadalomtörténeti témáit: az ifjúságpolitikának a kortárs művészeti (főként zenei) szcénával és szubkulturális gyakorlataival való összekapcsolódását idézi. Az 1960-as évek nagy vihart kavarázó Beatles-mániáját, az ún. „galerikkel”, majd a csöves- és hippikultúrával kapcsolatos morális pánikot, vagy később az 1980-as években az art punk és a zenei neoavantgárd fogadtatását (Klanciczay 2003; Horváth 2009; Havasréti 2006; Csatári 2015) hasonló diskurzusok kísérték a közvéleményben, melyek középpontjában a társadalmi normáknak való nem megfelelés és a devianciák lehetséges kezelése állt.

Az itt elemzett korpuszban kitapintható egy harmadik erőteljes diskurzus is, mely főként a tanácsokat, javallatokat magukba foglaló szövegtípusokban („Szóvá tesszük!”, „Magányügyben”), a teljes női élettörténeteket bemutató cikkekben, valamint a főszerkesztő, Németi Irén (korábban többször is idézett) reflexióiban érhető tetten. Ezt a beszédmódot összefoglalóan *példamutató, nőemancipációs* diskurzusnak nevezhetjük. Jellemzője, hogy az egyén társas létét, családi életét (s ezzel összefüggésben a válást) a nőnek a társadalom életében betöltött szerepén keresztül cselekményesíti és értelmezi. Ezzel összhangban női öntudatra és felelős döntésképessegre sarkalló javaslatokat tesz, illetőleg didaktikus céllal követendő példaként villant föl női élettörténeteket az olvasó számára. A példamutató, nőemancipációs diskurzus magának a *Nők Lapja* hetilapnak a profilját és célközönségét is meghatározza, így nem meglepő, hogy számos cikkben egy-egy női élettörténetbe (egyben nőemancipációs narratívába) ágyazva jelenik meg a válás mint (általában) negatív epizód vagy esetleg egy passiótörténet szomorú zárata. E diskurzus összefügg a hetilapnak a társadalmi felelősségvállalásban és ízlésformálásban gyökerező emancipatorikus célkitűzéseivel – a széles, ugyanakkor művelt olvasótábort mozgató „családi lap” jellegével²⁵ –, s ebből a nézőpontból a válás hangsúlyos színrevitele izgalmas módon szövődik bele a főszerkesztő Németi Irén személyes élettörténetébe is. Németi Irén emlékiratait lapozgatván az a benyomása lehet az olvasónak, hogy a szerző 1963-as válása, ennek *következtében* fiának 1972-es halála, valamint az ezzel egybeeső

25 Németi Irén a lap társadalmi ízlésformálását illetően többször konkrétan is említi a válás általános megítélését. Lásd: Németi (1996: 163–164, 188–189, 223).

újracházasodás feltételezhetően egyfajta ambivalens (egyszerre traumatikus és reményteljes) origója a számos kompromisszum árán megszületett, ám nagy-nagy társadalmi megbecsültségre szert tett *Nők Lapja* lassú sikertörténetének (Németi 1996: 139–141).

Jóllehet a felsorolt diskurzusok és a hozzájuk tartozó szövegek pozíciója esetszerűnek tűnhet, s mint kitértem rá, köztük számos ponton átjárás tapasztalható, az 1979-es évfolyamra nézvést irányadóak. Ugyanakkor az elemzett szövegek és diskurzusai – a korpusz mennyiségi növelésével és mediális diverzifikálásával – becsatornázhatók a korszak közéleti vitáinak tágabb összefüggésrendszerébe, illetve alakulástörténetébe is. Amennyire a lap történetéből és a társadalomtörténeti, politikai változásokból megítélhető, a fenti diskurzusok mindegyike erős marad az 1980-as évtized végéig (lásd: Tóth 2013), 1990 után azonban a szocialista politikai berendezkedés sajátos nyilvánosságához szorosan kötődő *kriminalizáló beszédmód* gyakorlatilag eltűnik. Ahogy Tóth Olga kutatásaiból (Tóth 2001) tudható, 1989 és 1999 között lényeges strukturális és tartalmi változások zajlottak le a *Nők Lapjában*, ami a lap összeállítását, témarepertoárját, szerkezetét és a szövegek összetételét illeti. Elemzéséből arra a következtetésre juthatunk, hogy a *szakértői* véleményformálók szerepeltetése révén a demográfiai-statisztikai diskurzus marginális szinten megmaradt ugyan, de semmiképp sem uralkodó az általunk vizsgált korszakhoz képest. Emellett a lap későbbi „kommercializálódása” és kifejezetten *sztáregyéniségekre* fókuszáló jellege miatt a nőemancipációs, példamutató diskurzus is lényegesen átalakult: már zömmel nem hétköznapi nők élettörténetei töltik be a „modellnyújtó funkciót” a lapban, hanem az olvasók számára némi-leg elérhetetlen, idealizált sztárok, hírességek (Tóth 2001: 20–21).

Összegzés

A *Nők Lapja* 1979-es évfolyamában számos helyen felbukkant a válás és a házastársi konfliktusok tágan értelmezett témaköre, ugyanakkor a rengetegféle szerzői/olvasói vélemény, hozzáállás, modalitás véges számú témacsoport mentén szerveződik és karakteresen meghatározható beszédmódokhoz kapcsolódik. Az általam tárgyalt cikkek három jól körülírható diskurzus mentén szerveződtek – ezek: (1) a *demográfia diskurzusa*, (2) a *kriminalizáló diskurzus*, valamint (3) a *peldamutató, nőemancipációs diskurzus*.

A válás mint konkrét jogi kategória és mint tágan elgondolt társadalmi jelenség alapvetően *negatív* színben tűnik fel a *Nők Lapja* cikkeiben. A legtöbb szöveg azt példázza, hogy az 1970–80-as évek fordulójának sajtónyilvánosságában a válás képzetköre többé-kevésbé negatív: társadalmi értelemben nem lehetőséget, hanem zsákutcát, kikököttet (és mindezekelőtt átmeneti) állapotot jelöl, tehát semmiképpen sem komfortossá tehető, élhető létviszonyokat. Előnyösnek mondható jellemzői (biztonságérzet, kiút egy rossz kapcsolatból stb.) legfeljebb előfeltevések szintjén jelennek meg, s akkor sem mindig.²⁶

A jelen tanulmányban elemzett korpusz időspektrumának tágítása, mennyiségi bővítése és mediális szempontú diverzifikálása mellett természetesen a bemutatott diskurzusok, valamint a hozzájuk tartozó kisebb résztémák is tovább árnyalhatók. A válás társadalmi gyökereit érintő szövegeket komparatív módon érdemes hozzáilleszteni a korszak – e he-

²⁶ Hasonló következtetésre jut egy valamivel kiterjedtebb korpusz vizsgálata során Tóth Eszter Zsófia is (2013: 13–21).

lyűtt csak adatszerűen idézett – statisztikai irodalmához, megjelenítve a közéleti viták és a tudományos kommunikáció közötti összefüggéseket. A válás jogi vonatkozásaival foglalkozó cikkek elemzése nem lehet teljes a korszak családjogi szakirodalmának felhasználása és a korpusznak a szocialista jogtörténetbe való becsatornázása nélkül.²⁷ A *Nők Lapjának* a szocialista társadalom közvéleményben tételeződő társadalmi szerepvállalását illetően pedig elengedhetetlen lenne a hetilap korábbi és későbbi sajtóvitáit – nem csak az elhíresült „Élünk magunknak?” vitát – megvizsgálni a diskurzuselemzés módszertana alapján. Ugyanakkor nem volna haszontalan e sajtóviták mellett az elemzés korpuszába beemelni a *Nők Lapja* korábban idézett szerzőinek hasonló tárgyú (családdal, házassággal, női sorsokkal) foglalkozó szépirodalmi/szociografikus műveit,²⁸ rávetítve a nő és a társadalom viszonyát tematizáló, más-más textuális környezetben született szövegeket a korszak mentalitástörténeti folyamataira, illetve az ezzel kapcsolatos, részben idézett újabb kutatási eredményekre.

Hivatkozott irodalom

- Bágyoni Attila (1974): *Szex, szerelem, család*. Budapest: Medicina.
- Bebel, August (1976 [1883]): *A nő és a szocializmus*. Budapest: Kossuth.
- Bognár Gábor és Telkes József (1986): *A válás lélektana*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Bognár Gábor és Telkes József (2000): A család és a társadalom. In *Családszociológia*. Schadt Mária (szerk.). Pécs: Comenius, 228–265.
- Cellello, Kristin (2009): *Making Marriage Work. A History of Marriage and Divorce in Twentieth-century United States*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press.
- Csatári Bence (2015): *Az ész a fontos, nem a haj. A Kádár-rendszer könnyűzenei politikája*. Budapest: Jaffa.
- Cseh-Szombathy László (2000): A házastársi konfliktusok előfordulásának gyakorisága és a konfliktusok társadalmi háttere. In *Családszociológia*. Schadt Mária (szerk.). Pécs: Comenius, 167–214.
- Cseh-Szombathy László (szerk.) (1978): *A változó család*. Budapest: Kossuth.
- Fekete Gyula (1972): *Éljünk magunknak?* Budapest: Szépirodalmi.
- Fekete Gyula (1981): *Boldog házasságok titkai*. Budapest: Kossuth, 1981.
- Foucault, Michel (1998 [1971]): A diskurzus rendje. In uő *A fantasztikus könyvtár*. Romhányi Török Gábor (szerk.). Budapest: Pallas Stúdió – Attraktor, 50–74.
- Foucault, Michel (2000a): A tudományok archeológiájáról. In uő *Nyelv a végtelenhez. Tanulmányok, előadások, beszélgetések*. Sutyák Tibor (szerk.). Debrecen: Latin Betűk, 169–199.
- Foucault, Michel (2000b [1976]): A hatalom mikrofizikája – Az 1976. január 14-i előadás. In uő *Nyelv a végtelenhez. Tanulmányok, előadások, beszélgetések*. Sutyák Tibor (szerk.). Debrecen: Latin Betűk, 318–330.
- Foucault, Michel (2002 [1983]): A szubjektum és a hatalom. In *A posztmodern irodalomtudomány kialakulása. A posztstrukturáliszmustól a posztkolonialitásig*. Bókay Antal, Vilček Béla, Szamosi Gertrúd és Sári László (szerk.). Budapest: Osiris, 396–409.
- Glózer Rita (2008): *Diskurzusok a civil társadalomról*. Budapest: L'Harmattan.
- Havasréti József (2006): *Alternatív regiszterek*. Budapest: Typotex.
- Heller Mária, Némedi Dénes és Rényi Ágnes (1990): Népesedési viták Magyarországon 1960–1986. In *Népesedési viták Magyarországon 1960–1986. A KSH Népeségtudományi Kutató Intézet tudományos vitáilése*. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, 13–125.
- Hernádi Miklós (1989): *Válni veszélyes!* Budapest: Háttér.
- Horváth Attila (2013): *A magyar sajtó története a szovjet típusú diktatúra idején*. Budapest: Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság Médiatanács Médiatudományi Intézete.

²⁷ A válást ekkortájt szabályozó jogszabályokat lásd: KSH (közread.) (1975: 35). A házasság és válás tágabb jogi környezetéhez lásd: Katonáné Soltész Márta tanulmányát (1982: 182–282). A szovjet szocialista családjog fejlődéséhez lásd: Szverdlov (1951).

²⁸ Itt leginkább Bozók Éva, Kertész Magda, Sulyok Katalin, Fenákel Judit és Örszigethy Erzsébet részben fikciós, részben tényirodalmi munkásságára utalnék.

- Horváth Sándor (2003): Abortusz és válás a „szocialista mintavárosban”. In *Múlt századi hétköznapok. Tanulmányok a Kádár-rendszer kialakulásának időszakáról*. Rainer M. János (szerk.). Budapest: 1956-os Intézet, 177–210.
- Horváth Sándor (2009): *Kádár gyermekei. Ifjúsági lázadás a hatvanas években*. Budapest: Nyitott Könyvműhely.
- Katonáné Soltész Márta (1982): *Házasság, család, válás – és a jog*. Budapest: Gondolat.
- Kitzinger Dávid (2000): A morális pánik elmélete. *Replika* (40): 23–48. Interneten: <http://replika.hu/replika/40-02>
- Klanczay Gábor (2003): *Ellenkultúra a hetvenes-nyolcvanas években*. Budapest: Noran.
- Klinger András (szerk.) (1957): *A válás*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Koncz Katalin (2005): Női karrierjellemzők: esélyek és korlátok a női életpályán. In *Házastárs? Vetélytárs? Munkatárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon*. Palásik Mária és Sipos Balázs (szerk.). Budapest: Napvilág, 57–78.
- KSH (1975): *A válás, a válások okai*. Budapest: KSH Népesedésszabványügyi Főosztály Népesedésszabványügyi Osztály.
- Lengyel Zsuzsanna (2000): Miért válunk, miként válunk? In *Családszociológia*. Schadt Mária (szerk.). Pécs: Comenius, 215–228.
- Lőcsei Pál (1971): Felbomlott házasságú Budapestiek. In *Család és házasság a mai magyar társadalomban*. Lőcsei Pál (szerk.). Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 271–310.
- Lőcsei Pál (1978 [1965]): Mennyi az elvált a valóságban? In *A változó család*. Cseh-Szombathy László (szerk.). Budapest: Kossuth, 190–192.
- Lőcsei Pál (1978): A házasság bomlás problémái Magyarországon. In *A változó család*. Cseh-Szombathy László (szerk.). Budapest: Kossuth, 85–126.
- Lőcsei Pál (szerk.) (1971): *Család és házasság a mai magyar társadalomban*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Miskolczi Miklós (1981): *Színlelni boldog szeretőt*. Budapest: Magvető.
- Miskolczi Miklós (1985): *Mindenki mással csinálja*. Budapest: Idegenforgalmi Propaganda és Kiadó Vállalat.
- Miskolczi Miklós (1985): *Hazudni boldog hitvest*. Budapest: Magvető.
- Németi Irén (1996): *Egy millionos emlékiratai. A Nők Lapja főszerkesztője voltam*. [Budapest]: Gestaria.
- Palásik Mária és Sipos Balázs (szerk.) (2005): *Házastárs? Vetélytárs? Munkatárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon*. Budapest: Napvilág.
- Phillips, Roderick (2004 [1991]): *Amit isten összekötött... A válás rövid története*. Budapest: Osiris.
- Rév Erika (1986): *Válóperek krónikája*. Budapest: MNOT–Kossuth.
- Ricoeur, Paul (1999a): Mi a szöveg? In *uő Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*. Budapest: Osiris, 9–33.
- Ricoeur, Paul (1999b): *Struktúra és hermeneutika*. In *uő Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*. Budapest: Osiris, 34–70.
- Ricoeur, Paul (2001): A szöveg mint modell: a hermeneutikai megértés. *Lettre* (42): Interneten: <http://epa.oszk.hu/00000/00012/00026/ricoeur.htm> (letöltve: 2019. 10. 27.).
- Romsics Ignác (2010): *Magyarország története a XX. században*. Budapest: Osiris.
- Schadt Mária (szerk.) (2000): *Családszociológia*. Pécs: Comenius.
- Siklós László (1974): *A házasságok a földön köttetnek*. Budapest: Kozmosz.
- Siklós László (1975): *Válunk, válogatunk*. Budapest: Kozmosz.
- Szepesi György (1986): *Népesedésünk ma és holnap*. Budapest: Kossuth.
- Szilágyi Vilmos (1978): *A házasság jövője*. Budapest: Minerva.
- Szverdlov, Grigorij. M. (1951 [1945]): *Házasság és válás*. Budapest: Jogi és Államigazgatási Könyv- és Folyóiratkiadó.
- Tóth Olga (2001): Az állami díjas szövönöktől a tenyérjárólásig. *A Nők Lapja* 1989-től 1999-ig. *Szociológiai Szemle* 11(1): 2–21.
- Tóth Eszter Zsófia (2010): *Kádár leányai. Nők a szocialista időkben*. Budapest: Nyitott Könyvműhely.
- Tóth Eszter Zsófia (2013): Boldog házasság, nyitott házasság és válás a szocialista időkben. *Századvég* (68): 2–22.
- Tóth Eszter Zsófia és Murai András (2014): *Szex a szocializmusban*. Budapest: Libri.
- Valuch Tibor (2005): *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest: Osiris.
- Valuch Tibor (2006): *Magánélet Kádár János korában*. Budapest: Corvina.

Források

- [sz. n.] (1979): Vélemények a veresről. *Nők Lapja* 1979/7: 22–23.
- B. I. (1979): Az asszony verve jó? *Nők Lapja* 1979/5: 25.
- Bozóky Éva (1979a): A karrier asszonya. *Nők Lapja* 1979/22: 9.

- Bozóky Éva (1979b): Részrehajlók-e a nők? *Nők Lapja* 1979/15: 2.
- Bozóky Éva (1979c): Gyermekkel élni. *Nők Lapja* 1979/8: 15.
- Dr. N. M. (1979): Jogi tanácsok. *Nők Lapja* 1979/46: 24.
- F. A. (összeáll.) (1979): A házasság „válsága” – avagy ankét múltidőben. *Nők Lapja* 1979/51–52: 28–29.
- Fekete Gyula (1979a): Rendhagyó vita a házasságról. *Nők Lapja* 1979/29: 9.
- Fekete Gyula (1979b): Rendhagyó vita a házasságról. *Nők Lapja* 1979/33: 22.
- Fekete Gyula (1979c): Rendhagyó vita a házasságról. *Nők Lapja* 1979/34: 22–23.
- Fekete Gyula (1979d): Rendhagyó vita a házasságról. *Nők Lapja* 1979/35: 9.
- Fekete Gyula (1979e): Rendhagyó vita a házasságról. *Nők Lapja* 1979/36: 6.
- Fekete Gyula (1979f): Rendhagyó vita a házasságról. *Nők Lapja* 1979/37: 9.
- Fekete Gyula (1979g): Rendhagyó vita a házasságról. *Nők Lapja* 1979/38: 8.
- Fekete Gyula (1979h): Rendhagyó vita a házasságról. *Nők Lapja* 1979/39: 8–9.
- Fekete Gyula (1979i): Rendhagyó vita a házasságról. *Nők Lapja* 1979/41: 20–21.
- Fekete Gyula (1979j): Rendhagyó vita a házasságról. *Nők Lapja* 1979/42: 8–9.
- Fekete Gyula (1979k): Rendhagyó vita a házasságról. *Nők Lapja* 1979/45: 8.
- Fekete Gyula (1979l): Rendhagyó vita a házasságról. *Nők Lapja* 1979/46: 20–21.
- Fekete Gyula (1979m): Rendhagyó vita a házasságról. *Nők Lapja* 1979/51–52: 3.
- Fenákel Judit (1979a): A lakosság szolgálatában. *Nők Lapja* 1979/7: 7.
- Fenákel Judit (1979b): Hogy az ember ötről hatra jusson. *Nők Lapja* 1979/49: 4–5.
- Kertész Éva (1979a): A kör bezárult? *Nők Lapja* 1979/7: 21.
- Kertész Éva (1979b): Gyermekelhelyezés. *Nők Lapja* 1979/50: 24.
- Kertész Magda (1979a): És miért válnak? *Nők Lapja* 1979/16: 8–9.
- Kertész Magda (1979b): Verés a válóperek tükrében. *Nők Lapja* 1979/9: 8.
- Kertész Magda (1979c): Vasárnapi anyák I. *Nők Lapja* 1979/17: 20.
- Kertész Magda (1979d): Vasárnapi anyák II. *Nők Lapja* 1979/18: 23.
- Kertész Magda (1979e): Második házasság I. *Nők Lapja* 1979/6: 20–21.
- Kertész Magda (1979f): Második házasság II. *Nők Lapja* 1979/7: 9.
- Kertész Magda (1979g): Jöjjön azonnal! Botrány lesz! *Nők Lapja* 1979/38: 15.
- Nagy Mária (1979a): Szóvá tesszük. *Nők Lapja* 1979/19: 24.
- Nagy Mária (1979b): Félrebillent mérleg. *Nők Lapja* 1979/10: 22.
- Órszigethy Erzsébet (1979): Holtomiglan-holtodiglan. *Nők Lapja* 1979/34: 6–7.
- Sulyok Katalin (1979a): Úgy szeretnék megnősülni! *Nők Lapja* 1979/30: 7.
- Sulyok Katalin (1979b): Úgy szeretnék megnősülni! *Nők Lapja* 1979/48: 9.
- Sulyok Katalin (1979c): Muszáj volt férjhez menni IV. *Nők Lapja* 1979/28: 8–9.
- Sütő Magdolna (1979): Érzelmek iskolája alapfokon. *Nők Lapja* 1979/4: 8.
- Sz. É. (1979) (összeáll.): Asszonyok menedékhelye. *Nők Lapja* 1979/45: 5.
- Szász Anna (1979a): Szexuális élet. *Nők Lapja* 1979/40–42.
- Szász Anna (1979b): Házasságok – gyámhatósági engedéllyel. *Nők Lapja* 1979/39: 21.
- Szász Anna (1979c): A menyasszony életkora. *Nők Lapja* 1979/5: 20–21.
- Tabi László (1979): Egy boldog házasság. *Nők Lapja* 1979/9: 7.
- Tolnai Erzsébet (1979a): Magánügyben („Rabszolganő”). *Nők Lapja* 1979/11: 24.
- Tolnai Erzsébet (1979b): Magánügyben („Fiatal családanya”). *Nők Lapja* 1979/37: 21.
- Tolnai Erzsébet (1979c): Magánügyben („Remény”). *Nők Lapja* 1979/20: 24.
- Tolnai Erzsébet (1979d): Magánügyben („Késő bánat”). *Nők Lapja* 1979/21: 24.
- Tolnai Erzsébet (1979e): Magánügyben („Könnyes szemek”). *Nők Lapja* 1979/23: 24.
- Tolnai Erzsébet (1979f): Magánügyben („S.O.S.”). *Nők Lapja* 1979/35: 20.
- Tolnai Erzsébet (1979g): Magánügyben („Váljunk el...”). *Nők Lapja* 1979/50: 24.
- Tolnai Erzsébet (1979h): Magánügyben („Anyaszív”). *Nők Lapja* 1979/12: 24.
- Tolnai Erzsébet (1979i): Magánügyben („Anya és lánya”). *Nők Lapja* 1979/48: 24.
- Tolnai Erzsébet (1979j): Magánügyben („Hogyan mondom meg anyunak?”). *Nők Lapja* 1979/21: 24.
- Tolnai Erzsébet (1979k): Magánügyben („Fájdalmas anyaság”). *Nők Lapja* 1979/30: 24.
- Tolnai Erzsébet (1979l): Magánügyben („Érzelmi válság”). *Nők Lapja* 1979/33: 24.
- Török Katalin (1979a): Szegény királykisasszony. *Nők Lapja* 1979/29: 7.
- Török Katalin (1979b): Anyák és lányok. *Nők Lapja* 1979/14: 8–9.
- Vas Júlia (1979): Menedékhely. *Nők Lapja* 1979/42: 26.

